

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 35 (2010)

Η «θετική ευρετική» της συγκρουσιακής πολιτικής και κάποιες καταβολές της : πώς διαβάζουμε τη θεωρία;

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

doi: [10.12681/hpsa.14493](https://doi.org/10.12681/hpsa.14493)

Copyright © 2017, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σεφεριάδης Σ. Ι. (2017). Η «θετική ευρετική» της συγκρουσιακής πολιτικής και κάποιες καταβολές της : πώς διαβάζουμε τη θεωρία;. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 35, 5–18. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14493>

Η «ΘΕΤΙΚΗ ΕΥΡΕΤΙΚΗ» ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΑΠΟΙΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ: ΠΩΣ ΔΙΑΒΑΖΟΥΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ;

Σεραφεύμ Ι. Σεφεριάδης*

Η θεωρία της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων βρίσκεται σε άνθιση. Όμως εμμένουν σημαντικά προβλήματα ερμηνείας και ανάγνωσης, από την αντιμετώπιση των οποίων θα κριθεί και η ποιότητα της μελλοντικής έρευνας. Στο κείμενο αυτό διερευνώνται οι κομβικοί σταθμοί στην εξέλιξη του κλάδου («κινητοποίηση πόρων» και «πολιτική διαδικασία»), επισημαίνονται συνεισφορές αλλά και ελλείψεις. Επιπλέον, κρίσιμη μέριμνα του κειμένου είναι η επιστημολογική: πώς αντιλαμβανόμαστε τη θεωρία; Την ανασκοπούμε στατικά (ως φοβικοί καταναλωτές) ή δυναμικά (ως δημιουργικοί παραγωγοί); Καίριος είναι στο σημείο αυτό ο ρόλος που διαδραματίζει η Συγκρουσιακή Πολιτική, γνωστικός κλάδος που στις μέρες μας ηγείται στη θεωρητική και ερευνητική παραγωγή. Σε αντίθεση με άλλα ρεύματα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, η Συγκρουσιακή Πολιτική όχι μόνο δεν απωθεί την κριτική, αλλά –το ακριβώς αντίθετο– την προκαλεί και τη μεταβολίζει μέσω της ανάδειξης «θετικών ευρετικών».

Το κείμενο που ακολουθεί είναι μεταθεωρητικό: στόχος του δεν είναι η καθαυτό θεωρητική γενίκευση, αλλά η συζήτηση *περί θεωρίας*. Αποσκοπώ, συγκεκριμένα, στην ανασκευή κάποιων, οιονεί ελλিপών –διάχυτων, όμως, στον ελληνικό χώρο– αναγνώσεων της θεωρητικής παραγωγής που ακολούθησε τις πρώιμες μεταπολεμικές προσεγγίσεις του κινηματικού φαινομένου (την «κινητοποίηση πόρων» και την «πολιτική διαδικασία» που ήρθαν να αντικαταστήσουν την ψυχολογία του όχλου και τη συλλογική συμπεριφορά –με όλες, βέβαια, τις μεταξύ τους διαφορές), και που στις μέρες μας επακριβώς αποδίδονται ως *Συγκρουσιακή Πολιτική*. Η βιβλιογραφία αυτή γίνεται καλύτερα αντιληπτή ως *διαδικασία*: εξαιρετικά δυναμική, εξέχουσα και, όπως έχω

* Ο Σεραφεύμ Ι. Σεφεριάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Life Member in Politics and History, University of Cambridge.

σε άλλη ευκαιρία υποστηρίζει, ενδεχομένως παραδειγματική έκφραση του κατὰ Lakatos «προωθητικού ερευνητικού προγράμματος».¹

Η άσκηση είναι ιδιαίτερα κρίσιμη καθώς, η έκβαση και τα χαρακτηριστικά της σχετικής συζήτησης, επηρεάζουν σημαντικά (ενδεχομένως καθοριστικά) τόσο τα ερωτήματα που θέτει η έρευνα όσο και τον τρόπο με τον οποίο αποτιμούμε τα αποτελέσματά της.

ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΠΟΡΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ...

Κρίσιμο είναι να παρατηρήσει κανείς, καταρχάς, ότι στις μέρες μας δεν έχει πλέον ιδιαίτερο γνωστικό νόημα να μιλούμε για ειδικές θεωρίες ή, πολύ περισσότερο, για σχολές της «κινητοποίησης πόρων» ή της «πολιτικής διαδικασίας». Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στο θεωρητικό ορίζοντα αναδύεται η *Συγκρουσιακή Πολιτική*, φιλοδοξώντας την (ανα)σύνθεση του μεγάλου όγκου των προσεγγίσεων που είχαν αναπτυχθεί κατά την προηγούμενη περίοδο.² Στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, στις αρετές και στις προκλήσεις που ως ενιαίος κλάδος αντιμετώπιζε και αντιμετώπιζε η *Συγκρουσιακή Πολιτική* έχω αναφερθεί εκτενώς αλλού³ και θα ήταν άκαιρο να επιστρέψω. Κα-

1. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της Συγκρουσιακής Πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 30, Νοέμβριος 2007, σ. 42.

2. Καταστατικό κείμενο της προσέγγισης, συμπύκνωση γνωστικών εξελίξεων σε βάθος τουλάχιστον μιας δεκαετίας, αποτελεί το D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, «To Map Contentious Politics», *Mobilization*, τχ. 1, 1996, σ. 14-28. Κομβικά κείμενα στην πορεία εξέλιξης της *Συγκρουσιακής Πολιτικής* υπήρξαν επίσης τα S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, D. McAdam - J.D. McCarthy - M.N. Zald (επιμ.), *Comparative Perspectives in Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, R.R. Aminzade - J.A. Goldstone - D. McAdam - E.J. Perry - W.H. Sewell Jr. - S. Tarrow - C. Tilly (επιμ.), *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, και C. Tilly - S. Tarrow, *Contentious Politics*, Paradigm Publishers, Boulder/Λονδίνο 2007.

3. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, Μάιος 2006, σ. 7-42· του ίδιου, «Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της Συγκρουσιακής Πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων», *ό.π.*· του ίδιου «Περιβάλλον», κοινωνικά κινήματα και οι τρεις μέριμνες της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*, πρόλογος στην ελληνική έκ-

θώς όμως η κληρονομιά της, εξαιρετικά σημαίνουσα και πολυσχιδής παρά το σχετικά νεαρό της ηλικίας της, δείχνει να παραμένει αναφομοιώτη, σκόπιμο είναι να αναφερθεί κανείς στους θεωρητικούς σταθμούς που σηματοδότησαν την εξέλιξή της, δηλαδή –ακριβώς– την «κινητοποίηση πόρων» και την «πολιτική διαδικασία». Θεωρώ δόκιμο, και ελπίζω χρήσιμο, να το επιχειρήσω με τη μορφή μιας σύντομης σειράς αλληλένδετων, θεωρητικών αφορισμών.⁴

Καταναλωτές ή παραγωγοί θεωρίας; Προέχει, γνωστικά και πρακτικά, να αναλογιστούμε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την όλη συζήτηση: όταν ανασυγκροτούμε, για να αποτιμήσουμε, ένα θεωρητικό ρεύμα, τι ακριβώς επιδιώκουμε; Το ερώτημα μπορεί να φαντάζει κοινότοπο και η απάντησή του προφανής, όμως μια ειδική του διάσταση προσδιορίζει και τον χαρακτήρα του εγχειρήματός μας: ως μια ιδιότητα, ευρετική πολικότητα ανάμεσα στη θεωρητική και ερευνητική *κατανάλωση* και την *παραγωγή*.

Ενώ ως γνωστικοί καταναλωτές ανασκοπούμε τα διάφορα θεωρητικά σώματα στατικά, απλώς και μόνο για να τα κρίνουμε, ως *παραγωγοί* τα εκλαμβάνουμε ως γνωστικούς πόρους: ως εφαλτήρια για ανασκευές, βελτιώσεις και μετεξελίξεις που αποσκοπούν στην προώθηση της έρευνας και της θεωρητικής γενίκευσης. Τούτου δοθέντος, έχει λοιπόν σημασία να τονιστεί ότι, με όλες τις ενδεχόμενες αδυναμίες και ελλείψεις της, η *Συγκρουσιακή Πολιτική* βρίσκεται σε μια διαδικασία διαρκούς εσωτερικής ανασκευής και ανανέωσης. Ο σημαίνων τόμος *Dynamics of Contention* (2001), όπου οι ερευνητικές πρακτικές της προηγούμενης περιόδου συμπληρώνονται και εν μέρει α-

δοση του Μ. Κούση και C. Tilly (επιμ.), *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις σε συγκριτική προοπτική*, Επίκεντρο, Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2008· του ιδίου, «Περιπέτειες του πολιτικού: μια μεταθεωρητική περιήγηση», εισαγωγή στο Σ. Ι. Σεφεριάδης, *Πολιτική χωρίς αναγωγισμούς. Σχισιακές διαδρομές στην ιστορική σοσιαλδημοκρατία, την ευρωπαϊκή ανεργία και το ελληνικό εργατικό κίνημα*, Σαββάλας, Αθήνα υπό έκδοση, και S. Seferiades, «1968 as an Epistemological Catalyst: Contentious Politics and Antinomies in the Study of Social Movements», *Historein*, τχ. 9, 2009, σ. 101-115.

4. Χρησιμοποιώ τον όρο «αφορισμός» με την αρχική του, ετυμολογικά γειωμένη, σημασία (από + ορίζω), που, σύμφωνα με το Λεξικό του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, θα πει κρίση ή αποφαντική άποψη που διατυπώνεται συνοπτικά (η πρώτη χρήση γίνεται από τον Ιπποκράτη στο ομώνυμο έργο). Η λέξη έχει διεθνή διάδοση. Στο Λεξικό Robert ορίζεται ως *une formule ou prescription concise résumant une théorie, une série d'observations ou renfermant un précepte*, ενώ στα αγγλικά, σύμφωνα με το Merriam Webster, σημαίνει *a concise statement of a principle*. Αντίστοιχα ισχύουν και για άλλες ρωμανικές και γερμανικές γλώσσες. Η διευκρίνιση είναι απαραίτητη διότι, ως γνωστόν, στα ελληνικά υφίσταται και δεύτερη, περισσότερο διαδεδομένη σημασία, αυτή της εκκλησιαστικής ποινής, που –καθόσον γνωρίζω– δεν απαντάται αλλού.

νασκευάζονται, το εικονογραφεί in extremis, όμως η πρακτική αυτή αποτελεί ειδοποιό γνώρισμα του κλάδου καθ' όλη τη διάρκεια της μακροχρόνιας εξέλιξής του —από τις πρώιμες αναζητήσεις του Charles Tilly και των συνεργατών του⁵ μέχρι τις πλέον πρόσφατες επεξεργασίες επιμέρους ερευνητικών συνιστωσών (όπως, λ.χ., στο τελευταίο τεύχος της επιθεώρησης *Mobilization* του Δεκεμβρίου 2009, όπου επιχειρείται συνολική επανεκτίμηση της ειδικής βιβλιογραφίας περί κινηματικών εκβάσεων).⁶

Σε αντίθεση με άλλα ρεύματα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, η *Συγκρουσιακή Πολιτική* όχι μόνο δεν απωθεί την κριτική, αλλά —το ακριβώς αντίθετο— την προκαλεί, την ενθαρρύνει και τη μεταβολίζει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, και εκκινώντας από ένα κατά βάση δομιστικό υπόβαθρο, πέτυχε, σε πρώτο χρόνο, να αφομοιώσει δημιουργικά στον θεωρητικό της πυρήνα πολύτιμα στοιχεία και εννοήσεις από τις ορθολογικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις (με αντίστοιχες εστίες τα κίνητρα κινητοποίησης και τα αντιληπτικά και συναισθηματικά προαπαιτούμενα των συλλογικών δράσεων)⁷ και, σε δεύτερο, να μετεξελιχθεί συνολικά στο πλαίσιο μιας νέας σχεσιακής επιστημολογίας, όπου γνωστικό στόχο δεν αποτελεί η ουσιοκρατικά στατική συσχέτιση οιοσδήποτε αμετάβλητων παραγόντων (αιτίας και αποτελέσματος), αλλά η εννοιολόγηση αιτιωδών μηχανισμών με επιδράσεις που μεταβάλλονται ενδεχομενικά σε συνάρτηση με την ιστορική συγκυρία και τη δυναμική αλληλεπίδραση δομών και δράσεων.⁸

Στην ερευνητική και θεωρητική ζωή υφίστανται δύο βασικά μοτίβα αντιμετώπισης των γνωστικών προκλήσεων που αέναα ανακύπτουν. Το πρώτο στέκεται απέναντί τους καχύποπτα και αμυντικά με στόχο τη διαφύλαξη του «οκληρού θεωρητικού πυρήνα» της εκκινούσας προσέγγισης, μέχρις ότου αυτή να καταστεί πρόδηλα ανεδαφική και ανέφικτη. Είναι η πρακτική των *παραδειγμάτων σε κρίση*, λίγο πριν από τον «επαναστατικό» τους εκποτισμό

5. C. Tilly - L. Tilly - R. Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930*, J.M. Dent & Sons Ltd., Λονδίνο 1975, C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill Publishing Company, Νέα Υόρκη 1978.

6. L. Bosi - K. Uba, «Special Focus Issue: Social Movement Outcomes», *Mobilization*, τόμ. 14, τχ. 4, Δεκέμβριος 2009.

7. Πρόκειται για διαδικασία που απηχεί και ευρύτερες εξελίξεις στον χώρο της συγκριτικής πολιτικής. Χαρακτηριστικός είναι επ' αυτού ο τόμος M.I. Lichbach - A.S. Zuckerman (επιμ.), *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

8. Σ.Ι. Σεφεριάδης, «Περιβάλλον», κοινωνικά κινήματα και οι τρεις μέριμνες της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*, ό.π., σ. 25-27.

(κατά Kuhn)⁹ ή των *ερευνητικών προγραμμάτων* σε φάση εκφυλισμού (κατά Lakatos).¹⁰ Το δεύτερο μοτίβο που, όπως υποστηρίζω, εικονογραφεί γλαφυρά η *Συγκρουσιακή Πολιτική*, συμπίπτει με τη λειτουργία των *προωθητικών* (ή προοδευτικών) ερευνητικών προγραμμάτων. Στόχος εδώ δεν είναι η φοβική περιφρούρηση του «σκληρού πυρήνα» της αρχικής θεωρίας, αλλά το ακριβώς αντίθετο: η «αμφιβολία της θεωρίας». Στο πλαίσιο αυτό, βασική μέριμνα αποτελεί η «θετική ευρετική»: συστήματα εννοιών, γενικεύσεων και επισημολογικών μετεξελίξεων για την καλύτερη δυνατή επεξεργασία προβλημάτων που η ίδια η θεωρία διηθεί υπό το βάρος των ερευνητικών της καθηκόντων. Έτσι κι εμείς, ενεργοί συμμετέχοντες και συν-διαμορφωτές της θεωρητικής παραγωγής, οφείλουμε να επιλέξουμε δρόμο κατ' αναλογία των δύο αυτών μοτίβων. Το πρώτο μας προτείνει ένα ρόλο φιλύποπου και συντηρητικού καταναλωτή· το δεύτερο μας προσκαλεί στους ορίζοντες της παραγωγικής θεωρητικής δημιουργίας. Πρόκειται βέβαια για ρητορικό δίλημμα με τεράστιες επισημολογικές (αλλά και πολιτικές) προεκτάσεις.¹¹

Τι κομίζει η «κιντοποίηση πόρων»; Η ιδέα περί «κιντοποίησης πόρων» υπήρξε η πρώτη συστηματική αντίδραση στον «αποκλίνοντα ψυχολογισμό» των θεωριών της μαζικής κοινωνίας.¹² Αν και γρήγορα μετασχηματίστηκε α-

9. T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1996.

10. I. Lakatos, *The Methodology of Scientific Research Programmes: Philosophical Papers*, τόμ. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1978.

11. Σε αυτές συμπεριλαμβάνεται και ο τρόπος με τον οποίο κατανοούμε συνολικά ρεύματα σκέψης, όπως πιο χαρακτηριστικά, ο μαρξισμός. Βλ., επ' αυτού, το κλασικό κείμενο του M. Burawoy, «Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth», *American Sociological Review*, τόμ. 55, τχ. 6, Δεκέμβριος 1990, σ. 775-793, όπου καταδεικνύονται γλαφυρά οι δύο τρόποι ανάγνωσης. Γνωρίζουμε όλοι τις θεωρητικές και πρακτικές τερατογένσεις που επέσπευξε το φοβικό μοτίβο του σοβιετικού μαρξισμού.

12. Δεν σημαίνει όμως αυτό ότι από τις συγκεκριμένες βιβλιογραφίες λείπουν κρίσιμες (και ερευνητικά χρήσιμες) διαπιστώσεις και πορίσματα. Αυτό ισχύει κυρίως για το N. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, The Free Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1962. και, ως έναν βαθμό, το R.H. Turner – R. Turner – L. Killian, *Collective Behavior*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs N.J. 1957, και το R. Turner, «Determinants of Social Movement Strategies», στο T. Shibutani (επιμ.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1970. Ως προς την «κιντοποίηση πόρων», χρησιμοποιώ επίτηδες τον όρο «ιδέα». Όπως σωστά επισημαίνει ο D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1999, σ. 262-263, καθώς οι βασικές θέσεις της θεωρητικής αυτής προδιάθεσης διαχέονται διαφοροποιούμενες σε πλήθος μελετών, η κοινή τους κατηγοριοποίηση είναι σε μεγάλο βαθμό ευρετική κατασκευή.

φομοιωνόμενη από τη *Συγκρουσιακή Πολιτική*, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, ως προσέγγιση, η «κινητοποίηση» συνέβαλε αποφασιστικά στην αλλαγή των πρώτων μεταπολεμικών προσλήψεων του κινηματικού φαινομένου. Πώς ακριβώς, όμως, την αντιλαμβανόμαστε σήμερα;

Υπάρχει διαδεδομένη η άποψη (η οποία προφανώς και απηχεί όψεις –και κυρίως την αφόρτητα συμπεριφοριστική εκφορά– της θεωρίας) ότι, αναδεικνύοντας τις εμπρόθετες διαστάσεις του κινηματικού φαινομένου ως προϋποθέσεις (καθόσον, προκειμένου να επέλθουν παρατεταμένες συλλογικές δράσεις απαιτείται η συσώρευση και επιτυχής διαχείριση πλειάδας «πόρων»), η «κινητοποίηση» έτεινε να υπαγάγει τη σχετική μελέτη εντός ενός γενικού πλαισίου *Ορθολογικής Επιλογής*. Όμως ειδοποιό στοιχείο της *ορθολογικής επιλογής* δεν είναι ο εμπρόθετος/στρατηγικός χαρακτήρας των δράσεων, αλλά η μονοδιάστατα ωφελιμιστική τους πρόσληψη (συνδυαστικά, βέβαια, με μια αποκλειστικά ατομοκρατική θέαση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας)¹³ και κάτι τέτοιο απέχει παρασάγγας τόσο από τις θεωρητικές προθέσεις της «κινητοποίησης» όσο και –κυρίως– από τις ερευνητικές πρακτικές στις οποίες εξέβαλε, ιδιαίτερα αν αυτές ιδωθούν σε δυναμική, ερευνητικά προωθητική προοπτική.¹⁴ Δύο ήταν αντίθετα οι μεγάλες γνωστικές συμβολές του νέου τρόπου θέασης των κινηματικών φαινομένων (που, επειδή σήμερα θεωρούνται δεδομένες, συχνά τείνουμε να παρακάμπουμε ή και να ξεχνούμε): (α) η σημασία της έλλογης πραξιακής βούλησης των κινηματικών συλλογικοτήτων και (β) η πολυμορφία της οργανωτικής μεταβλητής. Θεωρώ ότι προσήκει μια σύντομη υπενθύμιση μέσα από το επιστημολογικά δυναμικό πρίσμα που σκιαγραφώ.

Ως προς το πρώτο στοιχείο, η ανάδειξη του κομβικού ρόλου που διαδραματίζει ο αγώνας για την αποτελεσματική συσώρευση και χρήση διεκδικητικών πόρων *de facto* στρέφει την προσοχή μας σε *δράσεις* (αν και πάντοτε

13. Αξίζει τον κόπο να υπενθυμίσει κανείς εδώ –και να προβληματιστεί– για το σημαίνον επιστημολογικό γεγονός ότι η ατομοκεντρική παραδοχή, αν και με αντεστραμμένο πρόσημο, συγκαταλέγεται μεταξύ των ειδοποιών γνωρισμάτων και της «συλλογικής συμπεριφοράς». Ενώ στην ορθολογική επιλογή οι συλλογικές δράσεις αποτελούν απόρροια ατομικών συναρτήσεων ωφέλειας, στη συλλογική συμπεριφορά προκύπτουν ως το άθροισμα ατομικών ψυχολογικών δυσλεπουργιών.

14. Και αυτό παρά την αρχική επίκλιση του μοντέλου από τους J. McCarthy και M. Zald στο καταστατικό άρθρο του 1977 («Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, τόμ. 82, τχ. 6, 1977, σ. 1212-1241). Στο πλαίσιο αυτό είναι ωστόσο αξιοσημείωτο ότι οι συγγραφείς ορίζουν το κοινωνικό κίνημα ως «ομαδοποιήσεις πεποιθήσεων» –όχι κάποια απλή σύμπτωση υλικών/ ωφελιμιστικών συμφερόντων.

συνδυαστικά με τις *εκ των ων ουκ άνευ* δομές). Οι διεκδικητικές προδιαθέσεις που απορρέουν από τα εκάστοτε ευεπίφορα προς τις συλλογικές δράσεις περιβάλλοντα (που, χωρίς να ακυρώνονται, ωστόσο παραμερίζονται) δεν μετασχηματίζονται ποτέ σε διεκδικητικές πραγματικότητες χωρίς την εμπρόθετη διαμεσολάβηση δρώντων (που... σωρεύουν πόρους). Στο πλαίσιο αυτό δεν υφίσταται κανενός είδους νομοτέλεια –είτε θετική, είτε αρνητική: σε ένα φόντο κοινωνικής αδικίας, κυριαρχίας, υλικής και συμβολικής αποστέρξης οι συλλογικές δράσεις δεν είναι ούτε αναπόφευκτες ούτε αδύνατες. Αυτό εύκολα –αλλά εν πολλοίς ανεπίγνωστα– γίνεται αποδεκτό, σπάνια όμως αναλογιζόμαστε τις γνωστικές προεκτάσεις της ρητής εγγραφής του στον θεωρητικό λόγο: το γεγονός, δηλαδή, ότι ο εμπρόθετος/στρατηγικός χαρακτήρας των συλλογικών δράσεων συνεπάγεται (και καταστατικά αναδεικνύει) τον έλλογο χαρακτήρα τους, σε αντιδιαστολή με την απλώς ενστικτώδη, κατά κανόνα άλογη «προσαρμογή» που υπονοείται και προσάπτεται σε αυτές στις πάσης φύσεως θεωρίες συστημικών καταρρεύσεων. Πρόκειται για θεωρητικό βήμα εξαιρετικά σημαίνον που φέρνει την *πολιτική* στο επίκεντρο της κινηματικής μελέτης και το ίδιο κινηματικό φαινόμενο στο επίκεντρο της σύγχρονης πολιτικής κοινωνιολογίας. Μας ευαισθητοποιεί, κατ' επέκταση, στις άπειρες, απλές ή συνθετότερες κοινωνικές και πολιτικές (προ-)εργασίες που η οποιασδήποτε συλλογική δράση προϋποθέτει –και όσοι ενέχονται σε συλλογικά διεκδικητικά εγχειρήματα γνωρίζουν καλά αυτήν την πραγματικότητα. Με την έννοια αυτή ο ερευνητικός φακός –και πάλι *de facto*– διευρύνεται ώστε να συμπεριλάβει τις πρακτικές των κινηματικών, όχι απαραίτητα ωφελιμιστικών υποκειμένων [*conscience adherents*]: δράσεις για τη δημιουργία δικτύων, τη συλλογή οικονομικών, την επεξεργασία και διάδοση πολιτικού μηνύματος, τη μετεξέλιξη των ρεπερτορίων δράσης.

Δεν υπαινίσσομαι βέβαια ότι η «κινιτοποίηση» δεν περιείχε προβλήματα, ορισμένα εκ των οποίων εξόχως σοβαρά. Πρώτος μεταξύ ίσων, ο Doug McAdam¹⁵ τα επισημάνα καυστικά στο κλασικό του έργο για το κίνημα των πολιτειακών δικαιωμάτων στις ΗΠΑ: η «κινιτοποίηση» απέτυχε να ορίσει επαρκώς την έννοια «πόροι»· υπερεκτίμησε και έσφαλε (όταν δεν διέστρεψε) τον ρόλο που διαδραματίζουν οι ελίτ-χορηγοί· κατ' αντιστοιχία υποτίμησε το δυναμικό παρεμπόδισης της μαζικής κινηματικής βάσης· και παρέμεινε παγιδευμένη σε έναν δομικά πρωτόλειο αντικειμενισμό που υπήρξε ανέτοι-

15. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 20-35.

μος να συνυπολογίσει θεωρητικά την τεράστια σημασία της υποκειμενικής ανάνηψης του περιβάλλοντος και, γενικότερα, του ρόλου που διαδραματίζει η κουλτούρα και οι εν γένει πολιτισμικοί παράγοντες. Πρόκειται ωστόσο για αδυναμίες οι οποίες, στο πλαίσιο της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*, αφομοιώθηκαν με τρόπο που προοπτικά τις κατέστησε πλεονέκτημα –και αυτό είναι που κυρίως ενδιαφέρομαι να αναδείξω εδώ. Συναφώς, μπορεί η «κινητοποίηση», με τη γενικόλογη (και, ως έναν βαθμό, πρωτόλεια) αναφορά της στις έλλογες κινηματικές προϋποθέσεις, να μην συγκεκριμενοποιήσει το αίτημα της μελέτης όλων των κρίσιμων διαστάσεων της κινηματικής συλλογικής δράσης, άνοιξε όμως και προετοίμασε γνωστικά την προοπτική της, σώζοντας έτσι (έστω εμμέσως και εξ αντανάκλασας) τις δράσεις των απλών, πλην αναγνωστών, κινηματικών υποκειμένων από την αφόρητη υπεροψία του μεθύστερου χρόνου (κατά την πυκνή απόδοση του E.P. Thompson).

Όλα αυτά διαμορφώνουν επίσης το πλαίσιο και τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε –και, ως *παραγωγοί θεωρίας*, πιστεύω οφείλουμε– να αντιληφθούμε την έμφαση της «κινητοποίησης» στον τομέα «κινηματικές οργανώσεις», τη δεύτερη κομβική συμβολή της στη θεωρία. Είναι γεγονός ότι αρχέτυπες διατυπώσεις, δάνειες από τα Οικονομικά, έδωσαν λαβή σε αναπαραστάσεις ξένες προς την κινηματική πραγματικότητα. Η εικόνα της οργάνωσης–«επιχειρηματία αιτημάτων» που παράγει «υπηρεσίες» και χειραγωγεί τη συλλογική δυσαρέσκεια με οιονεί «διαφημιστικές» εκστρατείες, ψευδώς εξομοιώνει τα κινήματα με καπιταλιστικές επιχειρήσεις, και μάλιστα με τρόπους που κυνικά υπερεκτείνουν και προσβάλλουν την αισθητική μας. Και πάλι, όμως, αυτό που προέχει είναι η πρόκληση της ερευνητικά προωθητικής ανάγνωσης: η δημιουργική αναγνώριση της σημασίας που είχε η εννοιολόγηση σειράς κρίσιμων, συχνά αντίξωων διαστάσεων του περιβάλλοντος εντός του οποίου οι κινηματικές οργανώσεις λειτουργούν, συνδυαστικά με τους επιχειρησιακούς στόχους που από αυτές απορρέουν. Δηλαδή, το γεγονός, αίφνης, ότι

- αδυνατούν να λειτουργήσουν αν δεν καταφέρουν να εξασφαλίσουν αφοσίωση, χρόνο και προσωπική εργασία από τις συλλογικότητες στις οποίες απευθύνονται, και που κατά κανόνα αντιμετωπίζουν σοβαρά βιοτικά προβλήματα (άρα και ενταξιακά διλήμματα)· ή ότι,
- προκειμένου να σταθεροποιήσουν την επιρροή τους, οφείλουν να μετατρέψουν τους συμπαθούντες σε ενεργούς δρώντες και τους πολιτικο-αξιακά αναποφάσιστους [bystanders] σε συμπαθούντες· ή ότι
- η ευόδωση των προσπαθειών τους επηρεάζεται καθοριστικά (ενίοτε καταλυτικά) από τις υπάρχουσες τεχνολογίες επικοινωνίας (ποιος σήμερα δεν α-

να γνωρίζει τον σημαίνοντα ρόλο που διαδραματίζουν στην κινηματική πραγματικότητα μηνύματα SMS, ιστότοποι και blogs;· ή ότι

- στο πλαίσιο των κινηματικών οργανώσεων διαμορφώνονται διακριτοί ρόλοι με αντίστοιχα κίνητρα και διλήμματα (cadre, staff, workers)· ή ότι
- το εγχείρημα της οργανωτικής εξάπλωσης ενέχει διαφορετικές επιλογές, προκλήσεις και επιχειρησιακά διλήμματα αναλόγως της ιστορικής και χρονικής συγκυρίας ανάληψής του, με επιπλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα τη δομικά προνομιακή θέση «υφιστάμενων» οργανώσεων –που, σε μετέπειτα επεξεργασίες της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*, θα οδηγήσει στην εννοιολόγηση του μηχανισμού της «οργανωτικής ιδιοποίησης» (εξίσου, αν όχι περισσότερο σημαντικού με τη δημιουργία νέων)· ή ότι
- η επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα των δράσεων επηρεάζει τη συμπεριφορά των δρώντων, εξίσου αν όχι περισσότερο από τα ίδια τους τα ατομικά χαρακτηριστικά (αν είναι, δηλαδή, δρώντες εκ συνειδήσεως ή από υλικό συμφέρον), κ.ο.κ.

Σπάνια συνειδητοποιούμε τον βαθμό που διαστάσεις όπως αυτές ενέπνευσαν νέα, ρηξικέλευθη έρευνα –αναδεικνύοντας ερωτήματα, προβληματοποιώντας όψεις του ερευνητικού σύμπαντος που ως τότε έμεναν γνωστικά απροσπέλαστες, μεταβάλλοντας και εμπλουτίζοντας την κατανόσή μας.

Θέλω να επαναλάβω ότι τα παραπάνω δεν αναιρούν τις ελλείψεις και τα σφάλματα της «κινητοποίησης», όσες από τις θεωρητικές κατασκευές της υπήρξαν τεχνητές και ανοίκειες προς τη ζωντανή κινηματική πραγματικότητα. Το κρίσιμο ερώτημα, όμως, είναι *τι είδους συμπεράσματα συνάγουμε από τις αδυναμίες αυτές και πώς τις αφομοιώνουμε*. Έχει τεράστια σημασία να ασκήσουμε την κριτική μας με τρόπο *προωθητικό* –όχι για να «περισώσουμε» την από πολλού εκλιπούσα «κινητοποίηση», αλλά για να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους ενέπνευσε (ενίοτε αρνητικά) τις νέες αναπροσαρμογές.

Τι είναι «πολιτικό» στην «πολιτική διαδικασία»; Η προσέγγιση, ή το «μοντέλο» της «πολιτικής διαδικασίας» όπως αποκλήθηκε, υπήρξε σταθμός στην προωθητική ανασυγκρότηση του πεδίου κατά το ότι φιλοδόξησε να υπερβεί τις αδυναμίες της «κινητοποίησης» με τρόπους, όμως, που θα ενσωμάτωναν δημιουργικά τις συμβολές της. Αποτελεί ως εκ τούτου παράδοξο (για το οποίο ασφαλώς και δεν είναι ανεύθυνες πρώιμες διατυπώσεις από τους ίδιους τους θεωρητικούς της «διαδικασίας») ότι η πρόσληψή της έτεινε κατά περίπτωση να συρρικνωθεί στην ισχνή αντιστοίχιση «διευρυνόμενες πολιτικές ευκαιρίες» → συλλογικές δράσεις. Η ανάγνωση αυτή, στη βιβλιογραφία συχνά υπαινικτική και «διαμέσου των γραμμών», διαμαρτύρεται στη συνέχεια

για τη θεωρητική αποκοπή των κινηματικών διαδικασιών από τις υλικές, μακρο-κοινωνιολογικές τους βάσεις με αντίστοιχη γιγάντωση των θεσμικών επεξηγηματικών μεταβλητών, συνδυαστικά με έναν υφέρποντα οπορτουνισμό στην εν γένει αιτιώδη ανάλυση: καταμαρτυρείται, συγκεκριμένα, ότι συλλογικές δράσεις και κινήματα εμφανίζονται μόνο όταν (αν όχι, επειδή) το πολιτικό σύστημα το επιτρέπει –είτε θετικά (με την εμφάνιση κρατικής ανοχής ή/και πρόθυμων «θεσμικών συμμάχων») είτε αρνητικά (όταν σοβούν πολιτικές κρίσεις). Είναι όμως (μόνο) έτσι;

Και εν πρώτοις: όταν λέμε «πολιτική διαδικασία», τι ακριβώς εννοούμε; Στις μέρες μας το ερώτημα σπανίως τίθεται ρητά, όμως η διαπραγμάτευση του ενέχει εξαιρετική σημασία τόσο για τη συνολική ερμηνεία της αρχετυπικής «πολιτικής διαδικασίας» όσο και για την αποτίμηση των θεωρητικών εξελίξεων που σηματοδότησε. Αξίζει λοιπόν να τονιστεί ότι η αντιφατική ετερότητα που οριοθετεί και το ακριβές περιεχόμενο του «πολιτικού» στην «πολιτική διαδικασία» δεν είναι –όπως κατά κανόνα θεωρήθηκε– ούτε η κοινωνία (ότι, δηλαδή, πολιτικό είναι το *μη*-κοινωνικοοικονομικό) ούτε οι έκνομες μετασχηματιστικές δράσεις (ότι, δηλαδή, πολιτικό είναι ό,τι εντάσσεται ή υπάγεται στη θεσμική κονίστρα), αλλά ο *ψυχολογισμός*: η άποψη ότι τα κινήματα, ως θεμελιωδώς παραβατικές και αποκλίνουσες συμπεριφορές, δεν μπορούν να ερμηνευθούν/επεξηγηθούν ειμή μόνον με τη βοήθεια της ψυχολογίας. Επεκτείνοντας και ανασυνθέτοντας τον προβληματισμό μελετητών όπως οι Tilly και Rule,¹⁶ ο βασικός εισηγητής του μοντέλου –και εξαιρετικά εναργής– Doug McAdam¹⁷ εξήγησε:

«...[Σ]ε αντίθεση με τις διάφορες κλασικές εκδοχές [ψυχολογία όχλου, συλλογική συμπεριφορά], το κοινωνικό κίνημα θεωρείται πάνω απ' όλα ένα *πολιτικό*, όχι ένα ψυχολογικό φαινόμενο».

Συνδυαστικά με το γεγονός ότι τα κινήματα εκλαμβάνονται ως πυκνές διαδικασίες που ενηλικιώνονται σε βάθος χρόνου,¹⁸ προκύπτει ότι, για να ερμηνευθούν επαρκώς, απαιτείται συνυπολογισμός πλειάδας κοινωνικοοικονομικών παραγόντων, όπως αυτοί που ο ίδιος ο McAdam ανέδειξε στη με-

16. J. Rule - C. Tilly, «Political Process in Revolutionary France: 1830-1832», στο J.J. Merriman (επιμ.), *1830 in France, New Viewpoints*, Νέα Υόρκη 1975, σ. 41-85. Επίσης, C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, ό.π.

17. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 36.

18. Στο ίδιο, σ. 61-62.

λέτη του για το κίνημα των μαύρων στις ΗΠΑ (της περιόδου 1930-1970, αλλά με ιστορικές αναφορές που εκτείνονται μέχρι και το 1876).

Ούτε και είναι ακριβές ότι η πολιτική υφή των κινήματων ταυτίζεται με την επίσημη-θεσμική, την κατεστημένη πολιτική –ως εάν οι θεωρητικοί της «πολιτικής διαδικασίας» υπόρρητα (ή, πολύ περισσότερο, προγραμματικά) να απεργάζονταν την κινήματική ενσωμάτωση. Ως κατεξοχήν *πολιτικά* μορφώματα, τα κινήματα ασφαλώς και συνδιαλέγονται με τη θεσμική πολιτική, όμως ο λόγος δεν είναι ότι αποτελούν, ή εποφθαλμιούν να καταστούν τμήματά της, αλλά –το ακριβώς αντίθετο– ότι έλλογα και συστηματικά (με τρόπους δηλαδή που κατεξοχήν προσιδιάζουν στο πολιτικό) απεργάζονται τον μετασχηματισμό της. Γι' αυτό οι Gamson¹⁹ και Tilly²⁰ πρώιμα αποκαλούν τους κινήματικούς δρώντες «αμφισβητίες/διεκδικητές» [challengers] και οι μετέπειτα επεξεργασίες (λ.χ., στο *Dynamics of Contention*) τους τοποθετούν ρητά εκτός του πυρήνα του θεσμικού πολιτικού συστήματος.²¹

Επ' αυτού, τίποτε δεν είναι περισσότερο ενδεικτικό από το ότι ο McAdam²² χρησιμοποιεί την έννοια «κοινωνικό κίνημα» για να ασκήσει κριτική στο πλουραλιστικό μοντέλο. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά, «αν όντως [η θεσμική πολιτική] ήταν ανοιχτή, ανταποδοτική και ευμενής» τότε «πώς μπορούν να εξηγηθούν τα κοινωνικά κινήματα»; Για να διατυπώσω το πυκνό επιχείρημα επιγραμματικά: *Όχι μόνο τα κινήματα δεν αποτελούν έκφανση της θεσμικής πολιτικής, αλλά, έμπρακτα αναδεικνύοντας τους περιορισμούς της, μας υποδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να κατανοούμε την ίδια την πολιτική –με την απαραίτητη ευρύτητα, ως δραστηριότητα με κοινωνική απεύθυνση που, αν και συνδιαλέγεται, σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζεται με τις κρατικές λειτουργίες.*²³ Εξίσου ρητά, ο McAdam επισημαί-

19. W. Gamson, *The Strategy of Social Protest*, Dorsey Press, Homewood, Ill. 1975.

20. C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, ό.π.

21. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της Συγκρουσιακής Πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων», ό.π., σ. 35-36.

22. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 6.

23. Δεν πρέπει επίσης να διαφύγει την προσοχή μας ότι αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει το ζήτημα και η σοβαρή πολιτική επιστήμη. Ο Giovanni Sartori, αίφνης, αν και εύλογα θεωρεί λάθος την άποψη ότι «όλα είναι πολιτική», λαμβάνει ωστόσο την απαραίτητη μέριμνα να την ορίσει ως «τόπο εκπομπής λόγου δεσμευτικού για συλλογικότητες»: βλ. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Πολιτική επιστήμη, συγκριτική πολιτική: κρίση στην “κανονική επιστήμη”», εισαγωγή στο G. Sartori, *Σημσιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 31-32.

νει²⁴ ότι τα κινήματα δεν είναι θεσμικές ομάδες πίεσης ή lobbies, και ότι αντιθέτως περιλαμβάνουν (όπως και προϋποθέτουν) «μη θεσμικές μορφές πολιτικής συμμετοχής». Η θέση είναι τόσο πρόδηλη που περαιτέρω επεξηγήσεις της κυριολεκτικά παρέλκουν.

Οι γνωστικές προβολές αυτής της θεωρητικής πραγματικότητας αναδείχθηκαν εξίσου γλαφυρά και στη συζήτηση περί της διαδικασίας ανάδυσης [emergence] των συλλογικών δράσεων. Διαδεδομένη υπήρξε εδώ η άποψη ότι στο πλαίσιο της «πολιτικής διαδικασίας» αρκεί, δήθεν, η διερεύνηση του θεσμικού πολιτικού τοπίου και μόνον για να επεξηγηθεί ο χρονισμός της εμφάνισής τους. Απέναντι στη ρηχή αυτή ανάγνωση, έχει σημασία να αναλογιστούμε ότι η «διαδικασία» ήταν αυτή που εστιασμένα και εμφαντικά επισήμανε την κρισιμότητα της γνωστικής μεταβλητής (για να επέλθουν συλλογικές δράσεις απαιτείται πρωτίστως η «γνωστική απελευθέρωση» των διεκδικητών) καθώς και τον απολύτως αναγκαίο ρόλο που διαδραματίζουν πολιτικά δίκτυα και οι πάσης φύσεως οργανωτικές πρωτοβουλίες της κινηματικής βάσης²⁵ συνδυαστικά με την ετοιμότητά της να αναλάβει μη συμβατικές, συγκρουσιακές μορφές δράσης.

Επιπλέον, στο διάστημα που επακολούθησε την έκδοση του κλασικού *Political Process and the Development of Black Insurgency*, το περιεχόμενο του όρου «πολιτική» (όσο και αυτό του όρου «διαδικασία») εμπλουτίστηκε περαιτέρω, τουλάχιστον κατά τρεις τρόπους.

- Ο πρώτος, άμεση αντίδραση στην ανάγνωση της έννοιας «δομή πολιτικών ευκαιριών» ως αποκλειστικά ευμενών θεσμικών διακανονισμών, υπήρξε η ρητή εννοιολόγηση της ακριβώς αντίθετης συνθήκης, της απειλής: οι κινηματικές δράσεις δεν επικουρούνται μόνον όταν οι διεκδικητές διαπιστώνουν «παράθυρα ...να ανοίγουν, αλλά και όταν διαισθάνονται πόρτες... να κλείνουν».²⁶ Σύμφωνα με τον Tarrow,²⁷ η συγκρουσιακή δράση «εντείνεται και όταν [οι άνθρωποι] απειλούνται με κόστος που δεν μπορούν να υποστούν ή που παραβιάζει το περί δικαίου αίσθημά τους».

24. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 25.

25. Και μάλιστα με μια εντυπωσιακά ισόρροπη αναγνώριση των κινδύνων που ενέχουν για την κινηματική προοπτική οι ολιγαρχικές τάσεις που αναπτύσσονται στις κεντρικές, ιεραρχικές οργανώσεις: η ενδεχόμενη άμβλυση της δυναμικής των δικτύων βάσης και το πρόβλημα της οικονομικής/ πολιτικής εξάρτησης από θεσμικούς συμμάχους.

26. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», ό.π., σ. 15.

27. S. Tarrow, *Power in Movement...*, ό.π., σ. 71.

- Δεύτερο σταθμό αποτέλεσε ο τονισμός της εν πολλοίς «κατασκευασμένης» υφής του περιβάλλοντος: ευκαιρίες και απειλές δεν υφίστανται μέχρις ότου ερμηνευθούν ως τέτοιες και «αποδοθούν» στην πραγματικότητα από τους ενεχόμενους πολιτικούς δρώντες.²⁸
- Κομβική υπήρξε τέλος η έκδοση του συλλογικού τόμου *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics* το 2001 (χρονιά κατά την οποία επίσης εκδόθηκε και το σημαίνον *Dynamics of Contention*), στον οποίο επιχειρήθηκε να καταγραφούν θεωρητικά έως τότε παραμελημένες συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας –όπως, μεταξύ άλλων, η συγκινησιακή, η χωρική και η χρονική.²⁹ Αυτού του είδους η «πολιτική» δεν είναι πλέον δυνατόν να θεωρείται μονοσήμαντη θεσμική.

Η «πολιτική διαδικασία» υπήρξε εγγχείρημα προωθητικής ανασύνθεσης των ως τότε υφιστάμενων θεωρητικών εργαλείων για τη μελέτη συλλογικών δράσεων και κοινωνικών κινημάτων. Το ότι στην επιδίωξη της αυτή υπήρξε κατά βάση επιτυχής αποτυπώνεται γλαφυρά στις γνωστικές εξελίξεις που η έλευσή της προκάλεσε: τα προβλήματα που ανέδειξε, καθώς επίσης και τα προβληματικά της στοιχεία, γρήγορα αντιμετωπίστηκαν –για να δημιουργήσουν άλλα– στο πλαίσιο της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*. Συμπεριλήφθηκαν εδώ καταστατικά, και περαιτέρω εννοιολογήθηκαν, άλλες κρίσιμες διαστάσεις της διεκδικητικής πραγματικότητας: ο πολιτικός λόγος των διεκδικητών (τόσο ως απόρροια των πολιτισμικών του συμφραζόμενων όσο και ως στρατηγικό διάβημα), το μείζον οργανωτικό πρόβλημα (με τους κινδύνους που ενέχουν για την κινηματική προοπτική τόσο η ιεραρχική διάρθρωση όσο και ανεπαρκώς επεξεργασμένες «αρνήσεις» του), η μηχανική της συγκρουσιακής κορύφωσης (στο πλαίσιο της δυναμικής «συγκρουσιακών κύκλων») κ.α. Δεν σημαίνει βέβαια αυτό –και, στο πλαίσιο ενός προωθητικού ερευνητικού προγράμματος, δεν θα μπορούσε ποτέ να σημαίνει– ότι δεν παραμένουν κενά ή/και αστοχίες, όπως, για παράδειγμα, στους τομείς της πολιτικής οικονομίας των κινημάτων καθώς και της ιστορικής κοινωνιολογίας τους: στην εννοιολόγηση των επιδράσεων που η παγκόσμια καπιταλιστική συγκυρία α-

28. Βλ. κυρίως D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, ό.π.

29. Τις διαστάσεις αυτές αναδεικνύουν και αξιοποιούν στην ερμηνεία των ελληνικών εξεγερσιακών δράσεων του Δεκεμβρίου του 2008 οι Λ. Κοτρωνάκη και Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Στα μονοπάτια της οργής: το χωροχρονικό μιας εξέγερσης», εισήγηση στο διεθνές συνέδριο του Κύκλου Συγκρουσιακής Πολιτικής «Εξεγερσιακές συλλογικές δράσεις σε συγκριτική προοπτική. Θεωρητικοί προβληματισμοί, εμπειρικά αινίγματα», Αθήνα, Δεκέμβριος 2009. Για το βίντεο της εισήγησης, βλ. <http://vimeo.com/9440134>.

σκεί στις συλλογικές δράσεις ή στη συνεκτική πρόσληψη των διαφόρων φάσεων του κινηματικού φαινομένου κατά τους τελευταίους δύο αιώνες.³⁰ Όμως δεν υπάρχει κανείς απολύτως λόγος τα κενά αυτά να μην καλυφθούν.

Στη διαδικασία αυτή καλούνται να συμβάλλουν πλέον ισότιμα και μελετητές που ενεργοποιούνται στον ελληνικό χώρο.³¹

30. Στην κατεύθυνση αυτή εντάσσονται και κάποιες από τις επεξεργασίες του γράφοντος: S. Seferiades, *Working-Class Movements (1780s-1930s). A European Macro-Historical Analytical Framework and a Greek Case Study*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1998.

31. Τα τελευταία χρόνια οι σπουδές της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων γνωρίζουν στην Ελλάδα μια άνθηση –με τη διδασκαλία ειδικών μαθημάτων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο καθώς και την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών υψηλού επιπέδου που συνδιαλέγονται ισότιμα με τη διεθνή βιβλιογραφία. Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή έχουν διαδραματίσει ακαδημαϊκές και ερευνητικές πρωτοβουλίες όπως ο *Κύκλος Συγκρουσιακής Πολιτικής*, με έδρα το Πάντειο Πανεπιστήμιο (Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας/ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας) και το ετήσιο εντατικό σεμινάριο του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Στο πλαίσιο του Κύκλου [που συνεργάζεται στενά με την Ομάδα Εργασίας Contentious Politics and Social Movements της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (IPSA) και της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ISA)] λειτουργεί σεμινάριο για την πολιτική κοινωνιολογία και την ιστορία των συλλογικών δράσεων, ενώ παράλληλα οργανώνονται συνέδρια, ημερίδες και άλλες εκδηλώσεις. Περισσότερες πληροφορίες υπάρχουν στο blog του Κύκλου στη διεύθυνση <http://contentiouspolitics-circle1.blogspot.com>.